

حقوق

دادرسی عادلانه و منصفانه (دادگرانه)

(با تأکید بر قانون آیین دادرسی کیفری ایران)

دکتر حسین آقای جعفریان

دانشیار دانشگاه شهید چمران اهواز

وکیل پایه یک دادگستری

انتشارات مجل

سرشناسه : آقای جنت‌مکان، حسین، ۱۳۴۳-
 عنوان قراردادی : ایران. قوانین و احکام / Iran. Laws, etc
 عنوان و نام پدیدآور : حقوق دادرسی عادلانه و منصفانه (دادگرا نه) (با تأکید بر قانون آیین دادرسی
 کیفری ایران) / حسین آقای جنت‌مکان
 مشخصات نشر : تهران: جنگل، جاودانه، ۱۳۹۶
 مشخصات ظاهری : ۳۹۲ ص.
 شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۶-۷۲۵-۴
 وضعیت فهرست‌نویسی : فیا
 موضوع : دادرسی عادلانه - ایران
 موضوع : Fair Trial - Iran
 موضوع : آیین دادرسی جزایی - ایران
 موضوع : Criminal Procedure - Iran
 رده‌بندی کنگره : K۲۲۵۱/آ۷ح۷۱۳۹۶
 رده‌بندی دیویی : ۳۴۲
 شماره کتابشناسی ملی : ۴۸۱۱۴۰

عنوان کتاب: حقوق دادرسی عادلانه و منصفانه (دادگرا نه)

تألیف: دکتر حسین آقای جنت‌مکان

ناشر: انتشارات جنگل، جاودانه

ناظر فنی: امین لشکری

نوبت و سال چاپ: اول، ۱۳۹۶

قطع و تیراژ: وزیری، ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۳۰۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۶-۷۲۵-۴

[http:// www.jangal.com](http://www.jangal.com)

[email: info@junglepub.org](mailto:info@junglepub.org)

تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۸۶۱۱۵-۹-۶۶۴۸۲۸۳۰

۰۳۱-۳۳۲۰۵۰۰۵-۳۳۲۰۲۸۰۰-۹

«حق چاپ برای ناشر محفوظ است»

فهرست مطالب

۱.....	مقدمه
۱۸.....	منابع اختصاصی
۱۹.....	فصل نخست: حق بر دادرسی عادلانه و منصفانه
۲۰.....	۱- مفهوم دادرسی عادلانه و منصفانه
۲۰.....	۱-۱- واکاوی مفهوم منصفانه
۲۲.....	۱-۲- واکاوی مفهوم عادلانه
۲۷.....	۲- پیشینه دادرسی عادلانه و منصفانه
۲۹.....	۳- جنبش حمایت از حقوق دادرسی عادلانه و منصفانه
۳۰.....	۴- ماهیت و مبانی حق بر دادرسی عادلانه
۳۰.....	۴-۱- ماهیت حق
۳۱.....	۴-۲- مبانی حق
۳۳.....	۵- مستندهای قانونی
۴۰.....	۶- دادرسی عادلانه و منصفانه در قلمرو کیفری
۴۴.....	۷- حاکمیت قانون و دادرسی عادلانه و منصفانه
۴۵.....	۸- رابطه حقوق بشر، دادرسی عادلانه و حقوق دفاعی متهم
۴۷.....	۹- رابطه دادرسی عادلانه و منصفانه و دموکراسی
۴۸.....	۱۰- جایگاه رسانه‌ها در ارتقاء رعایت دادرسی عادلانه و منصفانه
۴۸.....	۱۱- تعهد دولت‌ها به تضمین حقوق دادرسی منصفانه
۴۹.....	۱۲- اتباع بیگانه و حق برخورداری از دادرسی عادلانه و منصفانه
۵۰.....	۱۳- نظارت قضایی دادستان بر اجرای معیارهای دادرسی عادلانه و منصفانه
۵۱.....	۱۴- حق بر دادرسی عادلانه و منصفانه در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی
۵۳.....	منابع اختصاصی
۵۵.....	فصل دوم: جلوه‌های حقوق دادرسی عادلانه و منصفانه
۵۶.....	۱- اصل برائت؛ تحولات و دگرگونی‌های آن

- ۱- مفهوم، ماهیت و مبانی اصل برائت ۵۶
- ۲- مستندهای قانونی اصل برائت ۵۸
- ۳- قلمرو فرض بی گناهی ۶۱
- ۴- آثار و پیامدهای اجرای اصل برائت ۶۴
- ۴-۱- لزوم اعتقاد به بی گناهی متهم در فرایند دادرسی کیفری ۶۴
- ۴-۲- تکلیف دادستان به اثبات اتهام متهم ۶۵
- ۴-۳- اثبات مجرمیت مطابق با قانون و فراتر از شک و شبهه معقول ۶۷
- ۴-۴- جمعیت دگرگون کردن بار اثبات دلیل ۷۰
- ۵- دگرگونی های اصل برائت در پرتو نیازهای امنیتی جوامع مدرن ۷۲
- ۶- اصل برائت در اسناد و رویه دادگاه های کیفری بین المللی ۷۶
- منابع اختصاصی ۷۸
- ۲- اصل استقلال و بی طرفی ۷۹
- مبحث نخست- استقلال قضایی ۷۹
- ۱- مفهوم و جایگاه استقلال قضایی ۷۹
- ۲- مستندهای قانونی اصل استقلال قضایی ۸۲
- ۳- استقلال ساختاری یا سازمانی و استقلال قضایی (شخصی) ۸۴
- ۳-۱- استقلال ساختاری یا سازمانی ۸۴
- ۳-۲- استقلال شخصی قاضی ۸۷
- ۴- رابطه استقلال قضایی و بی طرفی با حاکمیت قانون ۹۵
- ۵- استقلال قضایی در اسناد و رویه دادگاه های کیفری بین المللی ۹۵
- مبحث دوم- اصل بی طرفی ۹۶
- ۱- مفهوم و قلمرو بی طرفی ۹۶
- ۲- مستندهای قانونی ۱۰۱
- ۳- بی طرفی مراجع و مقامات قضایی ۱۰۳
- ۳-۱- بی طرفی دادگاه ۱۰۳
- ۳-۲- بی طرفی قاضی ۱۰۴
- ۳-۳- بی طرفی دادستان ۱۰۶
- ۴- ضوابط و معیارهای سنجش بی طرفی ۱۰۶
- ۴-۱- معیار عینی ۱۰۶
- ۴-۲- معیار ذهنی ۱۰۷

۵- تدابیر قانون‌گذار به منظور رعایت اصل بی‌طرفی.....	۱۰۷
۵-۱- پیش‌بینی معیارهایی برای تضمین بی‌طرفی.....	۱۰۷
۵-۲- تأثیر آیین‌ها و روش‌های گزینش قاضیان بر بی‌طرفی.....	۱۱۰
۶- رابطه استقلال و بی‌طرفی.....	۱۱۱
۷- رابطه بین علنی بودن دادرسی‌ها و استقلال و بی‌طرفی.....	۱۱۲
۸- نقش رسانه‌ها و مطبوعات در تأمین استقلال و بی‌طرفی.....	۱۱۲
۹- ضمانت اجرای عدم رعایت بی‌طرفی.....	۱۱۲
۱۰- بی‌طرفی در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی.....	۱۱۴
منابع اختصاصی.....	۱۱۹
۳- حق بر رسیدگی به جرم کیفری در مدت معقول (اصل سرعت).....	۱۲۱
۱- مفهوم، ماهیت و جایگاه قانونی رسیدگی در مدت معقول.....	۱۲۱
۲- مستندهای قانونی.....	۱۲۴
۳- مبانی حق بر رسیدگی به جرم کیفری در مدت معقول.....	۱۲۶
۴- معیارها و ضوابط سنجش مهلت معقول.....	۱۲۸
۴-۱- معیار شخصی (ذهنی).....	۱۲۸
۴-۲- معیار عینی (نوعی).....	۱۲۹
۴-۳- معیار مختلط.....	۱۳۱
۵- ضابطه‌های رعایت مهلت معقول در رویه دادگاه‌های کیفری - فوق بشر.....	۱۳۲
۶- ساده‌سازی آیین دادرسی کیفری.....	۱۳۵
۷- ضمانت اجرای عدم رسیدگی در مدت معقول.....	۱۴۲
۸- حق بر رسیدگی در مدت معقول در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی.....	۱۴۳
منابع اختصاصی.....	۱۴۶
۴- حق بر رعایت حریم خصوصی.....	۱۴۷
۱- مفهوم، مبانی و قلمرو حق.....	۱۴۷
۲- مستندهای قانونی.....	۱۵۰
۳- جلوه‌های حمایت از حریم خصوصی در فرایند دادرسی.....	۱۵۲
۳-۱- ممنوعیت ورود به منازل و اماکن.....	۱۵۳
۳-۲- ممنوعیت تفتیش و بازرسی منازل و اماکن.....	۱۵۴
۳-۳- ممنوعیت انتشار تصاویر و مشخصات هویتی متهم.....	۱۵۶
۳-۴- ممنوعیت ورود به حریم خصوصی مرتکبان جرم‌های منافی عفت.....	۱۵۶
۳-۵- ممنوعیت کنترل ارتباطات مخابراتی اشخاص.....	۱۵۷

۱۵۹.....	۳-۶- محدودیت تفتیش و بازرسی مراسلات پستی.....
۱۵۹.....	۳-۷- ممنوعیت ضبط صدا بدون کسب رضایت.....
۱۶۰.....	۴- محدودیت قلمرو حریم خصوصی در پرتو نیازهای مدرن.....
۱۶۲.....	۵- ضمانت اجراها در قبال نقض حریم خصوصی.....
۱۶۲.....	۶- حق بر رعایت حریم خصوصی در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی.....
۱۶۳.....	منابع اختصاصی.....
۱۶۴.....	۵- حق بر رعایت کرامت انسانی و حیثیت اشخاص.....
۱۶۴.....	۱- مفهوم کرامت انسانی.....
۱۶۵.....	۲- مستندهای قانونی.....
۱۶۹.....	منابع اختصاصی.....
۱۷۰.....	۶- حق سکوت متهم.....
۱۷۰.....	۱- مفهوم و قلمرو حق سکوت.....
۱۷۳.....	۲- مستندهای قانونی.....
۱۷۷.....	۳- قلمرو حق سکوت متهم و جانشینان آن.....
۱۸۰.....	۴- حق سکوت در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی.....
۱۸۱.....	منابع اختصاصی.....
۱۸۲.....	۷- اصل تساوی (برابری) سلاح‌ها.....
۱۸۲.....	۱- مفهوم و قلمرو اصل برابری سلاح‌ها.....
۱۸۵.....	۲- مستندهای قانونی.....
۱۸۵.....	۳- نسبی بودن اصل برابری سلاح‌ها.....
۱۸۶.....	۴- اصول حاکم بر اصل تساوی سلاح‌ها.....
۱۸۷.....	۵- جلوه‌های اصل برابری سلاح‌ها در قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۸۲.....
۱۸۸.....	۶- اصل برابری سلاح‌ها در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی.....
۱۹۰.....	منابع اختصاصی.....
۱۹۱.....	۸- حق بر تفهیم اتهام در اسرع وقت.....
۱۹۱.....	مبحث نخست- تفهیم اتهام.....
۱۹۱.....	۱- مفهوم و قلمرو حق.....
۱۹۳.....	۲- تبیین اتهام.....
۱۹۳.....	۳- مستندهای قانونی.....
۱۹۵.....	۴- ویژگی‌های تفهیم اتهام.....
۲۰۲.....	۵- تفهیم اتهام در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی.....

مبحث دوم- حق برخورداری از زمان و امکانات کافی برای دفاع از خود.....	۲۰۴
منابع اختصاصی.....	۲۰۶
۹- حق بهره‌مندی از خدمات قضایی.....	۲۰۷
الف- حق استفاده از خدمات مترجم.....	۲۰۷
۱- مستندهای قانونی.....	۲۰۷
۲- مفهوم و ماهیت حق.....	۲۰۹
ب- حق استفاده از خدمات وکیل.....	۲۱۰
۱- مفهوم و مبانی حق استفاده از وکیل.....	۲۱۰
۲- مستندای قانونی.....	۲۱۱
۳- حضور وکیل در احادادرسی‌های کیفری.....	۲۱۳
۱-۳- حضور وکیل در مرحله تحت نظر و محدودیت‌های آن.....	۲۱۳
۲-۳- حضور وکیل در مرحله تحقیقات مقدماتی و محدودیت‌های آن.....	۲۱۶
۳-۳- حضور وکیل در مرحله دادرسی.....	۲۱۹
۴- حق استفاده از وکیل در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی.....	۲۲۲
منابع اختصاصی.....	۲۲۳
۱۰- حق بر رسیدگی حضوری.....	۲۲۴
۱- مفهوم و مبانی حق بر رسیدگی حضوری.....	۲۲۴
۲- مستندهای قانونی.....	۲۲۶
۳- استثنائات اصل رسیدگی حضوری (رسیدگی غیابی).....	۲۲۷
۴- حق بر رسیدگی حضوری در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی.....	۲۲۹
منابع اختصاصی.....	۲۳۰
۱۱- حق بر علنی بودن دادرسی.....	۲۳۱
۱- مفهوم، ماهیت و مبانی اصل علنی بودن.....	۲۳۱
۲- مستندهای قانونی.....	۲۳۴
۳- محدودیت‌ها (استثناءها)ی اصل علنی بودن دادرسی‌های کیفری.....	۲۳۶
۴- علنی بودن در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی.....	۲۳۹
منابع اختصاصی.....	۲۴۱
۱۲- حق آگاهی متهم از حقوق خود در فرایند دادرسی.....	۲۴۲
۱- مفهوم و قلمرو.....	۲۴۲
۲- مستندهای قانونی.....	۲۴۲
۳- شمار و مصداق‌ها.....	۲۴۳

- ۴- ضمانت اجرای عدم تفهیم حقوق متهم ۲۴۶
- ۵- حق بر آگاهی از حقوق خود در فرایند دادرسی در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی ۲۴۷
- منابع اختصاصی ۲۴۸
- ۱۳- حق بر عدم اجبار فرد به خود مجرم- انگاری (پنداری) ۲۴۹
- ۱- مفهوم و ماهیت حق ۲۴۹
- ۲- مستندهای قانونی ۲۵۱
- ۳- مبانی حق به عدم اجبار به متهم ساختن خویش ۲۵۳
- ۴- حق بر منع خود مجرم- پنداری در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی ۲۵۶
- منابع اختصاصی ۲۵۶
- ۱۴- حق بر آگاهی از دلایل و اختیار دادستان؛ اصل افشاءگری ۲۵۷
- ۱- مفهوم و قلمرو حق ۲۵۷
- ۲- مستندهای حق ۲۶۰
- ۳- محدودیت‌های حق بر افشاءگری ۲۶۱
- ۱-۳- تعهد دادستان به افشای ادله و حرمانه بودن اطلاعات ۲۶۲
- ۲-۳- افشای ادله در تعارض با حمایت از شاهدان و بزه‌دیدگان ۲۶۳
- ۴- افشاءگری در اساس‌نامه و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی ۲۶۵
- منابع اختصاصی ۲۶۹
- ۱۵- حق بر اعمال قاعده نامعتبرشناختن ادله حاصله بر خلاف موازنه دادرسی عادلانه و منصفانه ۲۷۰
- ۱- مفهوم و قلمرو حق ۲۷۰
- ۲- مستندهای قانونی ۲۷۱
- ۳- مبانی رد ادله حاصل بر خلاف قانون (به طرق نامشروع) ۲۷۳
- ۴- جایگاه قاعده رد ادله در رویه قضایی کیفری ایران ۲۸۰
- ۵- ضمانت اجرای نقض قاعده کسب دلیل به روش نامشروع ۲۸۳
- ۶- حق بر نادیده انگاشتن ادله در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی ۲۸۴
- منابع اختصاصی ۲۸۵
- ۱۶- حق بر جبران خسارت متهم ناشی از بازداشت ناموجه ۲۸۶
- ۱- مفهوم و قلمرو حق ۲۸۶
- ۲- مفهوم و قلمرو بازداشت ۲۸۷
- ۳- مستندهای قانونی ۲۹۱
- ۴- مبانی حق بر جبران خسارت ۲۹۲
- ۱-۴- مبنای منطقی و خردگرایانه حق جبران خسارت ۲۹۲

۲۹۳	۴-۲- نظریه قرارداد اجتماعی
۲۹۴	۴-۳- تئوری‌های حقوقی در توجیه حق بر جبران خسارت
۲۹۴	۴-۴- نظریه تقصیر مفروض
۲۹۴	۴-۵- مبانی دینی حق بر جبران خسارت
۲۹۵	۵- انواع خسارت قابل مطالبه
۲۹۶	۶- شرایط مطالبه خسارت
۲۹۷	۷- آیین درخواست جبران خسارت
۲۹۹	۸- مسئول پرداخت خسارت ناشی از بازداشت ناموجه
۳۰۰	۹- موارد پرداخت خسارت اشخاص بازداشتی
۳۰۳	۱۰- حق بر جبران خسارت در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی
۳۰۴	منابع اختصاصی
۳۰۵	۱۷- حق بر رعایت حقوقی شهروندان در فرایند دادرسی‌های کیفری
۳۰۵	۱- مفهوم و ماهیت حقوق شهروندی
۳۰۶	۲- مستندهای قانونی حق بر رعایت حقوق شهروندی
۳۱۰	۳- ضمانت‌های اجرایی عدم رعایت حقوق شهروندی
۳۱۲	منابع اختصاصی
۳۱۳	۱۸- حمایت از حقوق بزه‌دیدگان
۳۱۴	۱- مفهوم بزه‌دیده
۳۱۴	۲- مستندهای قانونی
۳۱۶	۳- مصادیق حقوق بزه‌دیده در فرایند دادرسی کیفری
۳۲۰	۴- دلایل حقوقی و روان‌شناختی حضور بزه‌دیده/بزه‌دیدگان در فرایند دادرسی کیفری
۳۲۱	۵- جنبش حمایت از حقوق بزه‌دیدگان در سطح بین‌المللی و منطقه‌ای
۳۲۳	۶- رابطه پلیس و بزه‌دیدگان
۳۲۵	۷- ضمانت‌های اجرایی تضمین رعایت حقوق بزه‌دیدگان
۳۲۵	۸- شناسایی و ارتقاء حقوق بزه‌دیدگان در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی
۳۲۹	منابع اختصاصی
۳۳۰	۱۹- حق بازنگری (تجدیدنظرخواهی) نسبت به آراء دادگاه‌ها
۳۳۰	۱- مفهوم، ماهیت و مبانی حق تجدیدنظرخواهی
۳۳۳	۲- مستندهای قانونی حق تجدیدنظرخواهی
۳۳۴	۳- موافقان و مخالفان بازنگری در آراء
۳۳۶	۴- شیوه‌های اعتراض به آراء

۳۳۶	۴-۱- واخواهی
۳۳۷	۴-۲- تجدیدنظرخواهی
۳۳۸	۴-۲-۱- آثار تجدیدنظرخواهی
۳۳۹	۴-۳- فرجام‌خواهی
۳۳۹	۴-۳-۱- مفهوم و ماهیت فرجام‌خواهی
۳۴۰	۴-۳-۲- جهات فرجام‌خواهی
۳۴۱	۴-۴- اعاده دادرسی
۳۴۱	۴-۱- مفهوم و ماهیت اعاده دادرسی
۳۴۲	۴-۲- جهات اعاده دادرسی
۳۴۲	۵- تجدیدنظر و اعاده دادرسی در اسناد و رویه دادگاه‌های کیفری بین‌المللی
۳۴۷	منابع اختصاصی
۳۵۰	۲۰- حق کودکان و نوجوانان، بی‌همندی از دادرسی افتراقی؛ رعایت موازین دادرسی عادلانه و منصفانه
۳۴۸	۱- مفهوم و مبانی افتراقی شدن دادرسی کیفری
۳۵۰	۲- مستندهای قانونی
۳۵۳	منابع اختصاصی
۳۵۵	فصل سوم: محدودیت‌های اجرای حقوق دادرسی عادلانه و منصفانه
۳۵۷	۱- مفهوم و ماهیت شرایط اضطراری
۳۶۱	۲- اصول حاکم بر شرایط اضطراری
۳۶۲	۳- معیارهای ماهوی عدول از شرایط اضطراری
۳۶۳	۴- آیین و تشریفات شکلی عدول از دادرسی عادلانه
۳۶۵	۵- حقوق قابل تعلیق و غیرقابل تعلیق
۳۶۷	۶- اساس‌نامه دادگاه کیفری بین‌المللی و محدودیت‌های اعمال موازین دادرسی عادلانه و منصفانه
۳۶۸	منابع اختصاصی
۳۶۹	منابع عمومی

مقدمه

یکی از مفاهیمی که در سال‌های اخیر در ادبیات حقوق بین‌المللی و ملی بسیار رایج و متداول شده و به دلیل اهمیت آن کاربردهای فراوانی یافته، مفهوم دادرسی عادلانه و منصفانه است. در تعریف «دادرسی عادلانه و منصفانه» گفته‌اند، عبارت است از رسیدگی و تصمیم‌گیری به وسیلهٔ مرجع قضایی قانونی، مستقل، بی‌طرف و صلاحیتدار و بر اساس مقررات قانونی و همراه با رعایت تضمین‌های مقرر برای طرفین دعوی.^۱ همچنین دادرسی عادلانه و منصفانه، به مجموعه اصول، قواعد و تضمین‌هایی گفته می‌شود که در جهت اعمال یک دادگستری استاندارد و تضمین حقوق اصحاب دعوی و در نتیجه اجرای عدالت وضع شده‌اند.^۲ این تضمین‌ها، امروزه، بخشی از عدالت کیفری شکلی را سامان می‌دهند که برای دستیابی به عدالتی که همراه با انصاف باشد به کار گرفته می‌شود. امروزه، ارزش و اعتبار هر دادگاهی به این است که حقوق طرف‌های دعوی را به طور منصفانه رعایت نماید.^۳ طرف‌های دعوی در هر پرونده کیفری عبارتند از: دادستان، متهم، بزه‌دیدگان و شهود.^۴ دادرسی کیفری منصفانه، به دادرسی برخوردار از ابعاد مختلف حقوق دفاعی متهم تعبیر می‌شود که برگرفته از آموزه‌های حقوق بشر است.^۵ اصول دادرسی عادلانه و منصفانه، همان

-
- ۱- فتحی، محمدجواد و علی دهقانی. استقلال بازپرس در انجام تحقیقات مقدمه‌ای و تأثیر آن در تحقق دادرسی عادلانه. مجلهٔ فقه و حقوق، ۱۳۸۸، ش ۲۰، ص ۹۳
 - ۲- پاک‌نهاد، امیر. آسیب‌شناسی مجازات اعدام در حقوق ایران. دایره‌المعارف علوم جنایی، زیر نظر دکتر نجفی ابرندآبادی، نشر میزان، ۱۳۹۲، چاپ دوم، ص ۱۰۵۳
 - ۳- مادهٔ ۲ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ مقرر می‌دارد: «دادرسی کیفری باید ... حقوق طرفین دعوی را تضمین کند»
 - ۴- کریر، رابرت و همکاران. مقدمه‌ای بر حقوق و رویه کیفری بین‌المللی. ترجمه ارمغان عبیری و زهرا عامری، انتشارات خرسندی، ۱۳۹۳، ص ۴۷۷
 - ۵- توجهی، عبدالعلی و علی دهقانی. در جدال امنیت‌گرایی و موازین دادرسی منصفانه. فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۱۳۹۲، ش ۳، ص ۱۶

اصول راهبردی دادرسی هستند که در آیین دادرسی مدنی از آن‌ها یاد می‌شود.^۶ به عبارت دیگر، به آن‌ها اصول تضمین کننده عملکرد دموکراتیک در دادرسی‌ها گفته می‌شود. هم‌چنین از حقوق دادرسی عادلانه و منصفانه^۷ با عنوان «حقوق رویه‌ای» یاد می‌شود.^۸ ارزش این حقوق که با حقوق ماهوی برابر هستند تضمین کننده آن‌ها به شمار می‌روند. حق‌های رویه‌ای، مقدمه اجرای حق‌های ماهوی هستند.

مباحث مربوط به دادرسی عادلانه و منصفانه مبنای کاملاً فلسفی و عقلانی دارند. به دیگر سخن بازگشت این مباحث به موضوعات کلامی و فلسفی برمی‌گردد. دادرسی عادلانه و منصفانه یک مفهوم چند وجهی است از جمله این مفهوم در حوزه حقوق عمومی کاربرد دارد و ارتباط تنگاتنگی با حاکمیت قانون و برقراری نظم و امنیت، از یک طرف، و حقوق و امتیازات شهروندان از سوی دیگر، دارد. دادرسی عادلانه و منصفانه در سپهر حقوق کیفری، مدنی و سایر زمینه‌ها، حنرفی کاربرد دارد. به عبارت دیگر، اجرای معیارهای دادرسی عادلانه و منصفانه مختص حقوقي نیست، بلکه در سایر رشته‌های حقوقي نیز این معیارها باید اجرا شود. در این کتاب بیشتر اصول دادرسی عادلانه و منصفانه که ناظر بر دعاوی کیفری است، مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. در مورد شمار مصادیق دادرسی عادلانه و منصفانه اتفاق نظر وجود ندارد.^۹ در اینجا تنها به مهم‌ترین جلوه‌های حقوق دفاعی متهم پرداخته می‌شود. حقوق دفاعی متهم، به عنوان جزء جدایی ناپذیر دادرسی عادلانه و منصفانه، به معنای مجموعه امتیازات و امکاناتی است که در یک دادرسی منصفانه لازم است، متهم از آن برخوردار باشد تا بتواند در مقابل ادعای نه برخلاف اصل براءت، علیه

۶- غمامی، مجید و حسن محسنی. اصول تضمین کننده عملکرد دموکراتیک در دادرسی و اصول مربوط به ویژگی‌های دادرسی مدنی. مجله حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۸۵، ش ۷۴، ص ۲۶۶

۷- کیتی چابساری، کریانگ ساک. حقوق کیفری بین‌المللی. ترجمه حسین آقایی جنت مکان، ۱۳۹۳، چاپ چهارم، ص ۳۶۳

۸- برای تحلیل محتوایی حق‌های رویه‌ای رک: قاری سیدفاطمی، سیدمحمد (۱۳۸۸). حقوق بشر در جهان معاصر (جستارهایی در تحلیل از حق‌ها و آزادی‌ها). دفتر دوم. موسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی، ص ۲۱۰ به بعد

۹- برای نمونه، تحمیل هزینه‌های متعارف و پرهیز از هزینه‌های نامتعارف و نیز قاعده منع محاکمه مجدد برای جرم واحد، بخشی از فرایند دادرسی عادلانه و منصفانه هستند که در مورد آن‌ها کمتر سخن گفته می‌شود.

او مطرح شده، در شرایطی آزاد و انسانی از خود دفاع کند.^{۱۰} «حقوق دادرسی عادلانه و منصفانه با حقوق دفاعی متهم، معادل و قابل جایگزینی می‌باشند، هرچند برخی نویسندگان، حقوق دفاعی متهم را بخشی از دادرسی عادلانه و منصفانه می‌دانند.^{۱۱}

حقوق کیفری و به ویژه، آیین دادرسی کیفری، میدان جدال بین حقوق و آزادی‌های فردی از یک سو، و تأمین نظم و امنیت عمومی از سوی دیگر بوده است.^{۱۲} و دولت‌ها هر جا در تأمین نظم و امنیت عمومی ناتوان بوده‌اند، حقوق و آزادی‌های فردی را فدا کرده و آن‌ها را پایمال کرد‌اند. هدف دادرسی عادلانه ارائه تضمین‌ها (گارانتی‌هایی) مناسب به اصحاب دعواست، تضمینی که به موجب آن دادرسی تابع یک سری قواعد گردد و خطر هرگونه داوری را کاملاً محدود سازد.^{۱۳}

عدالت آیینی (Procedural Justice) در فلسفه دادرسی، به عدالتی گفته می‌شود که به «شکل و شیوه دادرسی مربوط است و در صدد است قواعد عادلانه و منصفانه‌ای را برای آیین دادرسی طراحی کند...»^{۱۴} «تشریفات دادرسی امروزه به عنوان یکی از اصول دادرسی شناخته می‌شوند. اصول دادرسی با تشریفات دادرسی متمایزند؛ اصول دادرسی برای اجرای

۱۰- حیدری، الهام و محمدجواد فتحی (۱۳۹۳). گستره اصل آادی تحصیل دلیل در دادرسی کیفری ایران و انگلستان. مجله مطالعات حقوقی، ۱۳۹۳، شماره دوم، ص ۱۸۰.

۱۱- همان، ص ۱۹.

۱۲- توجهی، عبدالعلی و علی دهقانی. در جدال امنیت‌گرایی و موازین دادرسی منصفانه. فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۱۳۹۲، ش ۳، ص ۷.

۱۳- کریمی، نورالله. مدل‌های دادرسی در زمینه اطفال بزه‌کار. در دایره‌المعارف حقوق کیفری، زیر نظر دکتر نجفی ابرند آبادی، نشر میزان، ۱۳۹۰، چاپ دوم، ص ۴۷۸.

۱۴- عدالت آیینی یا رویه‌ای که در نظام حقوقی کامن لا تحت عنوان «عدالت طبیعی» شناخته شده است دلالت بر قواعد بازی منصفانه در فرآیند رسیدگی دارد. تا آنجا که به اعتقاد برخی از حقوق‌دانان، عدالت طبیعی در رسیدگی‌های قضایی را مترادف با معنای «انصاف» می‌دانند. محتوای عدالت رویه‌ای بر دو اصل مهم بی‌طرفی مقام قضایی و حق متهم به استماع دفاعیات‌اش استوار است که از این دو اصل مهم سازوکارهای دادرسی عادلانه قابل استخراج است. عدالت رویه‌ای که در گفتمان‌های حقوق بشری فصل گسترده‌ای را به خود اختصاص داده است دربردارنده حقوق شهروندان و تکلیف حکومت است. ر.ک: قاسمی کهریزسنگی، راضیه و محمدفرجیها. چالش عدالت و کارآیی در نظام عدالت کیفری در

گفتمان مدیریت‌گرایی کیفری. نشریه آموزه‌های حقوق کیفری، ۱۳۹۴، ش ۹.

عدالت، در دادرسی‌ها دخالت می‌نمایند ولی تشریفات دادرسی برای تضمین نظم حاکم بر دادرسی‌ها به کار گرفته می‌شوند.^{۱۵} به عبارت دیگر، مقررات آیین دادرسی کیفری، سازوکارها و جلوه‌های اجرای این اصول کلی محسوب می‌شوند.^{۱۶} روش دادرسی و رسیدگی

۱۵- امیدی، جلیل، "دکتر آشوری و حقوق دفاعی متهم" (منتشره در علوم جنایی مجموعه مقالات و

بزرگداشت دکتر محمد آشوری)، تهران، سمت، ج ۲، ۱۳۸۳، ص ۲۸۸

۱۶- قانون‌گذا باید سعی نماید بین «تشریفات دادرسی» یا «اصول دادرسی» تفاوت قایل شود. در قانون آیین

دادرسی کیفری ۱۲۹۰ برای تشریفات دادرسی از کلمه «ترتیبات» و برای اصول دادرسی از «قواعد» یاد شده

بود. ظاهراً در بیش از سی و یک ماده از قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ نیز از «ترتیبات» برای اشاره به «تشریفات

دادرسی» استفاده شده به گونه‌ای که در مراحل بعدی این واژه حذف و به جای آن از لغت «مقررات» استفاده شده

که به نظر می‌رسد مفید هر دو معانی باشد. در قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ از «اصول» و «تشریفات»

دادرسی استفاده شده است برای نمونه در بند «ب» ماده ۴۶۴ از اصول دادرسی و در تبصره ماده ۴۵۵ و بند

«ب» ماده ۴۶۹ از واژه «تشریفات» دادرسی استفاده شده است. اداره حقوقی قوه قضاییه در نظریه

شماره ۷/۹۳/۱۲۰۹ مورخ ۳۹۳/۵/۲۲ در این خصوص اعلام داشته است: «با عنایت به تبصره ۱ ماده ۲۰ و

تبصره ماده ۲۱ قانون شوراهای حل اختلاف مصوب ۱۳۸۷ اصول و قواعد حاکم بر رسیدگی شامل مقررات

ناظر به صلاحیت، حق دفاع، حضور در دادرسی، رسیدگی به دلایل و مانند آن است و منظور از تشریفات،

مقررات ناظر بر شرایط شکلی دادخواست، نحوه ابلاغ، تعیین اوقات رسیدگی و مانند آن است.» رعایت مقررات

دادرسی اعم از این که از «اصول دادرسی» یا «تشریفات دادرسی» محسوب شوند، الزامی است. تفاوتی که

وجود دارد در آثار و پیامدهای آن‌هاست. عدم رعایت «اصول دادرسی» باعث بی‌اعتباری رأی و نقض آن

می‌گردد و نادیده گرفتن «تشریفات دادرسی» تنها موجب تحلف انتظامی یا فسخ اجرای انتظامی مواجه

است ولی سبب نقض رأی نمی‌شود مگر به حدی از اهمیت باشد که به حقوق طایعین اخلال مهمه شدید وارد نماید.

تبصره ماده ۴۵۵ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ مقرر می‌دارد: «عدم رعایت تشریفات دادرسی موجب

نقض رأی نیست، مگر آن که تشریفات مذکور به درجه‌ای از اهمیت باشد که موجب بی‌اعتباری رأی شود.»

نمونه‌ای از تشریفات دادرسی که موجب بی‌اعتباری رأی [دادگاه] می‌گردد در تصمیم شعبه ۲۸

دیوان عالی کشور ایران بدین شرح آمده است: «... نظر به این که به استناد ماده ۲۹۶ ق.آ.د.ک، دادگاه

کیفری یک دارای رئیس و دو مستشار است که با حضور دو عضو نیز رسمیت می‌یابد ... و جلسه تاریخ

۱۳۹۴/۶/۲۶ ... فقط با امضاء یک عضو قضایی مستشار دادگاه کیفری یک ... می‌باشد ترتیبات و تشریفات

آمره قانونی در تشکیل جلسه مذکور رعایت نگردیده است و عدم رعایت مقررات مذکور به درجه‌ای از

اهمیت است که موجب بی‌اعتباری جلسه رسیدگی و در نتیجه بی‌اعتباری رأی فرجام خواسته می‌گردد

به استناد ماده ۴۶۹ ق.آ.د.ک ... نقض ... می‌شود. رأی مورخ ۱۳۹۵/۷/۲۸ به شماره

۱۵۳/۱۰۰۹۱۰۹۹۷۰۹۵۰ هم چنین در رأی دیگر شعبه ۲۸ دیوان عالی کشور آمده است:

...

به اختلافات، آن چنان در تحقق عدالت مؤثر است که اساساً مکاتبی در فلسفه حقوق برمسایل مربوط به عدالت آیینی و شکلی متمرکز شده‌اند و صرف نظر از ماهیت، به عادلانه کردن قواعد حاکم بر فرایند دادرسی روی آورده‌اند.^{۱۷} اصول دادرسی و تشریفات دادرسی برهم تأثیر متقابل دارند.

الگوی کنترل جرم و الگوی دادرسی منصفانه

در همین مقدمه لازم می‌دانم اشاره کنم که نویسندگان دادرسی کیفری، دو نظام (الگوی) عمده در فرایند دادرسی کیفری شناسایی کرده‌اند: **نظام (الگوی) کنترل جرم^{۱۸} و نظام (الگوی) دادرسی عادلانه و منصفانه^{۱۹}**. هربرت پاکر استاد حقوق کیفری دانشگاه استنفورد آمریکا،^{۲۰} در سال‌های ۱۹۶۰ دو مدل عمده در باره فرآیندهای کیفری شناسایی کرده است

«... آن چه را دادگاه ملاک عمل قرار داده اظهارات متهمان در جلسه‌های رسیدگی ۱۳۹۴/۳/۳۰ و ۱۳۹۴/۴/۱۱ است که به تصدی یک نفر فاب بدون رعایت مقررات آ.د.ک خصوصاً ماده ۲۹۶ که رسمیت دادگاه کیفری یک را با حداقل دو عضو قضایی بسته است برگزار شده است و در واقع جلسه دادگاه کیفری یک نیست و اظهارات آن جلسات نیز اظهارات عندالحاکم به حساب نمی‌آید، ... رأی فرجام خواسته را نقض می‌نماید. ...» رأی شماره ۱۰۰۱۱۳ ۹۵۰۹۹۷۰۹۱ مورخ ۱۳۹۵/۸/۲۶. در این زمینه به منابع زیر رجوع شود: طهماسبی، جواد. آیین دادرسی کیفری نشر میزان، ۱۳۹۴، چاپ نخست، ص ۲۸؛ شاه چراغ، سیدحسن. معیارهای تمیز اصول دادرسی از تشریفات در رسیدگی‌های حقوقی. مجله تعالی حقوق، ۱۳۸۹، ش ۷؛ محسنی، حسن. مفهوم اصول دادرسی و تمیز آن‌ها و چگونگی تمیز این اصول از تشریفات دادرسی. مجله کانون وکلای دادگستری، ریز، دوره جدید، ش ۲۳-۲۴، صص ۹۹-۱۳۱

۱۷- ببینید منبع شماره ۱۵، ص ۲۸۹

18- Crime Control Model

19- Due process of Law

20- Packer, Herbert, **Two Models of the Criminal Process**, University of Pennsylvania Law Review, Vol. 113, 2013

در آمریکا، نظام رعایت تشریفات قانونی (Due Process of Law) یا الگوی دادرسی عادلانه و منصفانه حاکم است هرچند پس از حملات ۱۱ سپتامبر تا حدودی به سمت مدل کنترل جرم گرایش پیدا کرده است. در دو اصلاحیه پنجم و ششم قانون اساسی آمریکا به الگوی فرایند قانونی (دادرسی عادلانه و منصفانه) اشاره شده است: اصلاحیه پنجم مقرر می‌دارد: «هیچ کس بدون برخورداری از فرایند دادرسی قانونی به محرومیت از حقوق و آزادی‌های اساسی و حق حیات محکوم نمی‌شود.» اصلاحیه ششم نیز مقرر می‌دارد:

که آن‌ها را اصطلاحاً الگوی کنترل جرم^{۲۱} و الگوی دادرسی عادلانه و منصفانه^{۲۲} نامیده است.^{۲۳} مدل کنترل جرم و رسیدگی منصفانه به عنوان مدل‌های افراطی و تفریطی، به ترتیب کمترین و بیش‌ترین احترام را برای حقوق متهم قایل‌اند.^{۲۴} مدل کنترل جرم طرفدار سرکوب است و معتقد است که باید به پلیس اعتماد کرد و حقوق متهم را هم چون یک «بدضروی» می‌داند، اما مدل ناشی از «فرایند قانونی»^{۲۵} حامی افراد است و معتقد است که نباید به پلیس اعتماد کرد و «حقوق متهم را دارای ارزش ذاتی می‌داند که وظیفه آن حمایت از سکومن بی‌گناه است»^{۲۶} ما، در زیر، به بیان شاخص‌های عمده این دو نظام می‌پردازیم.

شاخص‌های الگوی کنترل جرم

مدل کنترل جرم از برخی ویژگی‌های اساسی برخوردار است که عبارتند از: «شناسایی اماره مجرمیت در مرحله سکومن»، تجویز شکنجه، نقض حق سکوت در مرحله اتهام و

۴ هیچ ایالتی نمی‌تواند بدون طی تشریفات قانونی، فردی را از حق حیات یا حق مالکیت یا حق آزادی محروم سازد. ر.ک: نیوبر، دیوید دبلیو. نظام عدالت کیفری و سیاست: تاکم در آمریکا (آیین دادرسی کیفری). ترجمه حمیدرضا قراقرز، انتشارات مجد، ۱۳۸۹، ص ۶۹ به بعد
۲۱- قربانی، علی. دادرسی منصفانه در رویه دادگاه اروپایی حقوق بشر، انتشارات حقوق امروز، ۱۳۹۰، ص ۱۶۹

۲۲- همان، ص ۱۷۰

۲۳- نیوبر، پیشین، ص ۵۹

۲۴- یوسفی، ایمان. بررسی تمایل جهانی به حذف بازپرس. محله مطالعات حقوقی، ۱۳۹۰، ش ۲، ص ۲۱۶
۲۵- مدل فرایند قانونی نیز یکی از جلوه‌های دموکراتیک بودن یک نظام سیاسی است. زیرا مدل و الگوی رسیدگی کیفری تابعی از نظام سیاسی است. یکی از ویژگی‌های اساسی نظام‌های دموکراتیک، اصرار بر رعایت قانون در زمینه پیشگیری و مبارزه با جرم است. یکی از نگرانی‌ها در فرایند دادرسی کیفری، سوء استفاده مقامات دولتی از اختیارات خود برای محدودسازی آزادی‌های فردی است. منشاء اختیارات دولت‌ها در نظام‌های دموکراتیک، خود مردم می‌باشند. از این رو، آنان می‌توانند هر جا لازم بدانند لجام اختیارات مقامات دولتی را بکشند.

۲۶- اسپنسر، جی. آی. آیین دادرسی کیفری در انگلستان. ترجمه گودرزی، محمدرضا و لیلا مقدادی. انتشارات جنگل، ۱۳۸۴، ص ۱۸۹-۱۹۰

لزوم سرعت بخشیدن به رسیدگی‌های کیفری در مرحله دادرسی.^{۲۷}

مهم‌ترین ارزش در مدل کنترل جرم جلوگیری از وقوع رفتار کیفری است. این مدل، بیشتر خشن و سرکوب‌گر است و در تعارض میان حقوق متهم و جامعه، حقوق متهم را قربانی مصالح جامعه و حفظ امنیت می‌کند و تلاش نظام عدالت کیفری^{۲۸} را به طور چشم‌گیری صرف دستگیری سریع متهمان و محکوم کردن و مجازات آن‌ها می‌کند و در نتیجه حقوق متهمان تا حد زیادی نادیده گرفته می‌شود.^{۲۹} راهبرد اصلی این الگو، تأمین امنیت به واسطه شدت عمل کیفری و نقض موازین دادرسی عادلانه و منصفانه است.^{۳۰} به عبارت دیگر، مدل کنترل جرم رویکردی امنیت‌گرا دارد^{۳۱} و اصولاً اعتقادی به اصل برائت وجود

۲۷- نیوبور، پیشین، ص ۸۹.

۲۸- سازمان‌های عمومی می‌تواند در اجرای سیاست عمومی مربوط به جرم درگیرند که در کل تحت عنوان

«نظام عدالت کیفری» شناخته می‌شود. رک: نیوبور، پیشین، ص ۳۶.

۲۹- اعطای اختیارات گسترده به پلیس در راندنای کشف جرایم و نقض حریم خصوصی اشخاص، تبعیض در مظلونیت و ورود به فرایند دادرسی کیفری، سیاست‌های نابین (نامحدود)، محرومیت از داشتن وکیل مدافع، نبود امکان مواجهه با شهود، جابه جایی بار اثبات برآیا وارونگی فرض برائت، رواداشت شکنجه، وجود اختیارات ویژه برای دادستان در تعقیب متهم، جایگزین کردن کمیسیون‌های نظامی (جنگی) و دادگاه‌های ویژه به جای دادگاه‌های صالح دادگستری، کم کردن دادرسی در محل معقول و متناسب به دادرسی فوق العاده و سریع و در نهایت تعیین کیفرهای نامعین و عدم برخورداری از نهادهای حاکمیت رویکرد امنیت محور بر موازین دادرسی کیفری محسوب می‌شوند. به نقل از توجهی، عبدالکریم، دهقانی، ص ۱۷.

۳۰- مدل کنترل جرم با رهیافت نئوفایده‌گرایی در سیاست‌های کیفری نیز رابطه دارد. به عبارت دیگر، پذیرش رهیافت نئوفایده‌گرایی در سیاست‌های کیفری، به معنای پذیرش مدل «کنترل جرم» و کنار گذاشتن مدل «تشریفات قانونی» است. دو مدل فوق بر مبنای دو نظام ارزشی متفاوت و بر مبنای الزامات ای‌دئولوژیکی متفاوتی بنیان نهاده شده‌اند. برای مطالعه بیش‌تر پیرامون این موضوعات رک: شیکر، دیوید (۱۳۹۳). مفهوم و ماهیت مجازات. ترجمه حسین آقایی جنت مکان، انتشارات جنگل، چاپ دوم، ص ۸۵.

۳۱- عالی‌پور، حسن. امنیت ملی و حقوق متهم؛ مطالعه تطبیقی آیین دادرسی در قبال اقدامات تروریستی. فصلنامه اطلاعات راهبردی، ۱۳۸۸، ش اول؛ مجیدی، سید محمود. جلوه‌های ظهور حقوق کیفری امنیت مدار در فرانسه. فصلنامه حقوق دانشگاه تهران، ۱۳۸۸، ش ۳۹؛ جعفریان سوته، سید حسن. از عدالت کیفری امنیت‌مدار تا عدالت کیفری کرامت‌مدار (علل، راهکارها). دو فصلنامه اندیشه‌های حقوق کیفری، ۱۳۹۴، ش ۱؛ فروغی‌نیا، حسین و همکاران. پیش‌گیری از اقدامات تروریستی به بهای نقض حقوق شهروندی. مجله اندیشمندان حقوق، ۱۳۹۲، ش ۱.

ندارد و این امر مستلزم این است که بار اثبات دلیل بر عهدهٔ شخص باشد.^{۳۲} برتری امنیت بر آزادی در نظام کنترل جرم یک اصل است.^{۳۳} ناگفته نماند، امنیت محوری تنها در آیین دادرسی کیفری متجلی نمی‌شود بلکه همین رویکرد در جرم انگاری به ویژه در جرم‌های علیه امنیت داخلی و خارجی کشور نیز خودنمایی می‌کند.

در آیین‌نامه اجرایی قانون مبارزه با پول شویی مصوب ۱۳۸۸ مواردی از رویکرد امنیت گرایی در مبارزه با جرم پول‌شویی از طریق «لزوم احراز هویت اشخاص» و «عدول از قواعد رازداری بانکی» و «نقض حق سکوت افراد مظنون» و «جا به جایی بار اثبات دلیل» دیده می‌شود. پارای دیگر از صور امنیت‌گرایی در آیین‌نامه اجرایی قانون مبارزه با پول شویی در مواد ۳۳، ۴۷، ۴۸، ۲۸، ۴ و ۱۱ مشاهده می‌شود.^{۳۴} تبصره مادهٔ ۴۸ ق. آ.د.ک جدید تابعی از شاخص‌های «کنترل جرم است. هم‌چنین می‌توان جلوه‌هایی از الگوی کنترل جرم را در لابلای تصمیمات مقامات پلیس و حتی تصمیمات مقامات شبه قضایی^{۳۵} یافت.

۳۲- خلاصه گزارش تحلیلی دربارهٔ اصل برائت وجود اماره مجرمیت در موارد خاص. معاونت تحقیقات، آموزش و حقوق شهروندی ریاست جمهوری، ۱۳۹۰

۳۳- مهرا، نسرین. دانشنامه حقوق کیفری انگلستان. نشر میزان، ۱۳۹۲، ص ۱۲۴

۳۴- شاکری، ابوالحسن و مرتضی فتحی. از اصل قانون‌مندی حاکم کیفری تا آیین‌نامه‌ای شدن آن: بررسی آیین‌نامه اجرایی قانون مبارزه با پول‌شویی ۱۳۸۸. فصلنامه حقوق و دادرسی، تهران، ۱۳۹۲، ش ۴، ص ۱۶۲ به بعد.

۳۵- در همین جا لازم می‌دانم از شورای عالی امنیت ملی ایران به عنوان یکی از نهادهایی که می‌تواند با اختیارات وسیع و مبهم خود حقوق فردی و اجتماعی افراد و اشخاص را نادیده گرفته و احیاناً پایمال نماید، یاد کنم. شورای امنیت ملی که اختیاراتش با ابهامات فراوانی در قانون اساسی (اصل ۱۷۶) پیش‌بینی شده، در حال حاضر به خود اجازه می‌دهد به عرصه‌های زیادی از زندگی فردی و اجتماعی وارد شود و گاهی اوقات آن چنان که گفته می‌شود تصمیماتی با ماهیت حقوقی- قضایی اتخاذ می‌نماید. این‌گونه تصمیمات و اقدامات به وضوح با اصول متعدد حقوق کیفری و اسناد بین‌المللی و ملی مغایر است. مهم‌تر از همه، ابهام فراوان در اختیارات و محرمانگی در تصمیمات آن است. فرایند رسیدگی و تصمیم‌گیری در این نهاد نیز مبهم و برای اشخاص ناشناخته می‌باشد. بهتر است نخست، حدود اختیارات شورای عالی امنیت ملی در چارچوب قوانین مصوب مجلس شورای اسلامی مشخص گردد؛ دوم، آیین و شیوه رسیدگی در این نهاد واضح و روشن شود؛ سوم، تا آن‌جا که ممکن است، این نهاد سیاسی- امنیتی از دخالت در مسایل حقوقی- قضایی پرهیز نماید. برای مطالعه بیش‌تر ر.ک: اختری، محمدصابر. مبانی و صلاحیت‌های شورای عالی امنیت ملی در اتخاذ تصمیم‌های تأمیننی. مطالعه موردی «حصر خانگی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۶

برای نمونه می‌توان از اجرای طرح ارتقای امنیت اجتماعی از سوی پلیس ایران در راستای برقراری امنیت یاد کرد که متأسفانه این طرح با رد شکایت برخی وکیلان دادگستری در دیوان عدالت اداری هنوز پا برجاست.^{۳۶} هم چنین می‌توان به بند ۱ ماده ۴ قانون نیروی انتظامی جا مصوب ۱۳۶۹/۴/۲۷ اشاره کرد که در آن با وجود تصریح به استقرار نظم و تأمین آسایش، اما به حقوق انسانی افراد به ویژه افراد مظنون هیچ اشاره‌ای نکرده است. در آمریکا فرآیندهای کشف جرم و به ویژه تحقیق دربارهٔ مظنونان به انجام عملیات تروریستی پس از حملات یازده سپتامبر، رشد فزاینده‌ای داشته است. قانون موسوم به میهن پرستی^{۳۷} اختیارات زیادی را به دادستان‌ها و مقامات کشف جرم داده است که بسیاری از این اختیارات با حقوق و آزادی‌های فردی در تعارض است.^{۳۸} در واقع آمریکایی‌ها پس از حملات یازده سپتامبر به نوعی رویکرد امنیت محور در پیش گرفته‌اند. به موجب بخش ۴۱۲ قانون میهن پرستی، «بازداشت اجباری، ممنوعیت ورود به کشور و اقدام تروریستی» پیش‌بینی شده است. رویکرد امنیت گرا با استفاده از فشار سیاسی حاصل شده پس از حملات یازده سپتامبر از طریق تشکیل کمیسیون‌های نظامی، دادرسی نسبت به پرونده‌های مظنونان و متهمان حوادث تروریستی ۱۱ سپتامبر را به این کمیسیون‌ها می‌بخشید که علاوه بر اینکه دادگاه محسوب نمی‌شوند، موظف به رعایت هیچ یک از تضمینات یا آئین دادرسی دادگاه‌های

۳۶- برای آگاهی بیشتر پیرامون این طرح و استدلال‌های دیوان عدالت اداری در رد شکایت وکیلان دادگستری رک: توجهی، عبدالعلی و علی دهقانی. در جدال امنیت آزادی، موازن دادرسی منصفانه. فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، ۱۳۹۲، ش ۳

37- Patriot Act, 2001

قانون موسوم به میهن پرستی آمریکا، که با هدف ایجاد تغییرات بنیادین در جهت نظارت مبارزه با تروریسم و برقراری امنیت، طرح‌ریزی و تصویب شده بود، موجب بروز نگرانی‌های جدی در زمینه آزادی‌های مدنی، به دلیل افراط در یکارگیری نظارت، جستجوی سوابق و داده‌ها و یکارگیری آن‌ها گشت. صرف نظر از علت و منشأ تصویب این قانون ظرف چند هفته پس از حملات یازده سپتامبر ۲۰۰۱، در عمل موجب افزایش چشمگیر اختیارات و قدرت دولت، در راستای انجام تحقیقات ضد تروریسم شد. تدوین و اجرای قانون میهن‌پرستی، موجی از نقدهای موافق و مخالف را در این زمینه به دنبال داشت و چالش‌های حقوقی و اجتماعی بسیاری را فراروی مردم و مسئولین قرار داد. رک: محسنی، فرید. تحولات کیفری در قانون میهن‌پرستی آمریکا. فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، ۱۳۹۱، ش ۶۰، ص ۱۷۹ به بعد.

۳۸- نوبهار، رحیم. حمایت حقوق کیفری از حوزه‌های عمومی و خصوصی. انتشارات جنگل، ۱۳۸۷، ص ۲۶۴

عادی آمریکا نیستند.^{۳۹} رویکرد کنترل جرم، راه‌های فراقانونی را از طرق حذف قواعد آسان گیر، کنار گذاشتن دفاع جنون، فراهم آوردن و امکان صدور قرار بازداشت احتیاطی مجرمان خطرناک و افزایش قطعیت اعمال مجازات در مورد مجرمان^{۴۰} پیشنهاد می‌کند.^{۴۱}

شاخص‌های الگوی دادرسی منصفانه

در مقابل، در مدل تشریفات قانونی یا دادرسی عادلانه و منصفانه،^{۴۲} اصل برائت، بر اصل مجرمیت اولویت دارد. عملکرد اصلی دادگاه‌های کیفری، نیز داوری بی‌طرفانه در تعارضات میان دولت و شهروندان است. گرچه در این الگو نیز تأمین نظم و امنیت مهم است، اما این الگو، قابل برقراری امنیت از هر راه ممکن نیست؛ زیرا محور اساسی الگوی قانون مداری، حفظ حقوق شاخص و احترام به آزادی‌های شهروندان است.^{۴۳، ۴۴} این الگو با توجه به رعایت حقوق متهم، تا حد امکان این تصور را پدید آورد که گاه حقوق متهم بر حقوق جامعه ترجیح دارد. این الگو با راهبرد دادرسی عادلانه و رعایت کرامت انسانی متهمان، در پی برقراری عدالت فرایند کیفری^{۴۵} است. مدل رعایت تشریفات قانونی، از اندیشه پذیرش اصل حاکمیت قانون ناشی می‌شود و یکی از آثار اصل برائت است؛ این مدل، نمونه آرمانی از نحوه عملکرد سیستم عدالت کیفری است که بر مبنای حاکمیت قانون بنا

۳۹- میرمحمد صادقی، حسین و رشید قدیری بهرام آبادی نقش و جایگاه سیاست در عدالت کیفری حاکم بر جرایم تروریستی. پژوهش حقوق کیفری، ۱۳۹۴، ش ۳، ص ۱۱.
۴۰- نیویور، پیشین، ص ۶۲.

۴۱- مهدوی‌پور، اعظم و نجمه شهرانی کرانی. تحدید تضمین‌های دادرسی عادلانه در پروتو جرم شناسی امنیت گرا. مجله حقوقی دادگستری، ۱۳۹۶، ش ۹۷.
۴۲- به کارگیری الگوی دادرسی عادلانه و منصفانه به منزله رویکرد حقوق بشری. این دادرسی کیفری است. برای مطالعه بیش‌تر در این زمینه، ک: زاپالا، سالواتور. حقوق بشر در محاکمات کیفری بین‌المللی. ترجمه حسین آقایی جنت مکان، انتشارات جنگل، ۱۳۹۲.

۴۳- قیابچی، حسام و حمیدرضا دانش ناری (۱۳۹۱). الگوهای دوگانه فرایند کیفری «کنترل جرم» و «دادرسی منصفانه». مجله آموزه‌های حقوق کیفری. شماره ۴، ص ۱۷۵.
۴۴- نیویور، پیشین، ص ۶۲.

۴۵- فرایند کیفری، عبارت از روش‌ها و سیاست‌هایی است که توسط گروه‌های حرفه‌ای در قالب نهادهای پیچیده، به هم پیوسته و متداخل حقوق کیفری اعمال می‌گردد. به نقل از جعفری، مجتبی.
جامعه‌شناسی حقوق کیفری، نشر میزان، ۱۳۹۲، ۱۵۷.

شده است.^{۴۶} در مقابل مدیریت کمی در الگوی کنترل جرم، مدیریت کیفی بزهکاران، یعنی کنترل آنان از طریق محکوم کردن آن‌ها با توسل به رویه‌ها و شیوه‌های قانونی مدنظر است؛ براساس الگوی دادرسی منصفانه، نظام عدالت کیفری بر متهم برتری ندارد، بلکه برابری قضایی بر روابط دو طرف حاکم است. پاکر این رابطه را اصل برابری می‌داند. براساس این اصل، طرفین دعوی با هم برابرند و هیچ عاملی موجب برتری یکی از طرفین نمی‌شود و دادستان در مقام یک طرف دعوی کیفری، بر متهم برتری ندارد، هرچند در مقام کارگزار در نظام حکومتی در پی احراز مجرمیت و تحمیل کیفر بر بزهکاران است. به عبارت دیگر دادستان به عنوان یک عامل عدالت شناخته می‌شود نه یک طرف دعوا. به این وضعیت «اصل تساوی سلاح‌ها» گفته می‌شود؛ یکی از نتایج هنجار برابری در فرایند کیفری، حق متهم در جرح ادله دادستان است. از این رو در الگوی دادرسی منصفانه به متهم فرصت داده می‌شود، دلایل قانونی خود را علیه ادله دادستان بیان کند. به نظر می‌رسد، وجود اصل حق جرح ادله دادستان در الگوی قانون مداری، تبعیض‌های قضایی را به حداقل می‌رساند و امکان دادرسی عادلانه را فراهم می‌سازد. در این الگو، فرصت معرفی شهود نیز به متهم داده می‌شود؛ در این الگو، جهت تضمین عدالت، رسیدگی‌های کیفری علنی است. وجود دادگاه‌های غیرعلنی، حقوق دفاعی متهم، اخلال می‌کشد و برقراری انصاف را در رسیدگی‌های کیفری زیر سؤال می‌برد. یکی دیگر از فواید آشکارا بودن دادرسی که این الگو آن را به رسمیت می‌شناسد، نظارت عمومی و بازدارندگی است. توازن در قدرت نظام قضایی است؛ در الگوی قانون مداری، به موازین دادرسی عادلانه رعایت تضمین‌های حقوق بشری در فرایند کیفری توجه می‌شود؛ به باور پاکر، توجه به حقوق آزادی‌های اشخاص در این الگو، باعث به کارگیری سازوکارهایی جهت تضمین حقوق افراد است. است که از جمله می‌توان به فرض بی‌گناهی اشاره کرد؛ وی معتقد است، در الگوی دادرسی منصفانه و در مرحله پلیسی، اصل بر آزادی افراد است و بازداشت اشخاص امری استثنایی است که نیاز به اثبات و ادله قوی دارد و به صرف وجود دلایل احتمالی، نمی‌توان افراد را بازداشت کرد؛ بی‌شک مهم‌ترین راهبرد این الگو تکیه بر ساز و کارهای قانونی - رسمی و رعایت تشریفات قانونی در تمامی مراحل فرایند رسیدگی کیفری است. الگوی مذکور، قطب منفی (محدودکننده) نظام عدالت کیفری است که کنشگران نظام عدالت کیفری را به رعایت موازین قانونی پای‌بند می‌سازد؛ تأکید این الگو بر رعایت موازین قانونی، باعث ظهور قاعده

نامعتبر شناختن اعمال و ادله جمع‌آوری شده خارج از موازین قانونی در پهنه عدالت کیفری شده است که متضمن اهداف الگوی دادرسی منصفانه است. براساس این قاعده، ادله گردآوری شده بر خلاف موازین قانونی باید در جلسه رسیدگی از شمار دلایل خارج گردد. یکی دیگر از شاخص‌های این قاعده آن است که اعمال غیرقانونی کنش گران عدالت کیفری در مراحل مختلف فرایند کیفری اماره‌ای بر مجرمیت متهمان نیست و برای کارگزاران متخلف، ضمانت اجرایی در نظر گرفته می‌شود. برای نمونه، ماده ۶۹ (۷) اساس‌نامه دیوان کیفری بین‌المللی اشعار می‌دارد: «ادله‌ای که با نقض این اساس‌نامه یا حقوق بشر شناخته بین‌المللی تحلیل شده باشند، پذیرفته نیست.» در حقوق کیفری ایران مقررات صریحی پیرامون پذیرش این قاعده وجود ندارد. هر چند می‌توان به عدم پذیرش اقرار ناشی از شکنجه، فشار یا اجبار ابرام کرد. قانون محوری (law-oriented approach) کانون اصلی الگوی دادرسی عادلانه و منصفانه است و به تعبیر پاکر، الگوی مذکور مانند میدان موانع (obstacle course) در برابر متهم است که در طول فرایند کیفری از وی حمایت می‌کند؛ در این الگو، درصد بالای مجرمیت و سرکوبی بزه‌کاران هدف نهایی نیست، بلکه دغدغه اصلی حفظ حقوق و آزادی‌های شهروندان است.^{۴۷}

همان‌گونه که گفته شد، در دادرسی‌های کیفری، یک طرف دعوای کیفری، دولت یا حاکمیت است و طرف دیگر، متهم و شهروندان می‌باشند. دولت معمولاً در قلمرو حقوق خصوصی چندان دخالتی ندارد اما حوزه حقوق عمومی عرصه دخالت دولت است. از این رو، در عرصه دادرسی‌های کیفری، تقابل دولت و شهروندان و تضارب منافع آن‌ها جدی است. در نتیجه، هنر و فن عدالت کیفری، تعادل بخشی میان دولت و شهروندان در قبال شهروندان است؛ تضمین عادلانه حقوق شهروندان در برخورداری از امنیت، فراگیر در برابر مجرمان از یک سو؛ و تضمین واقعی حقوق انسانی و دفاعی شهروندان (همان) در مقابل کنگران و نهادهای عدالت کیفری (امنیت حقوقی - قضایی) از سوی دیگر.

در حال حاضر، به جز موارد استثنایی، دولت‌ها تلاش می‌نمایند از الگوی دادرسی عادلانه و منصفانه پیروی کنند و اسناد و متون حقوق بشری نیز این سیستم را تقویت کرده‌اند. مهم‌ترین راهبرد این الگو، رعایت تشریفات قانونی در تمام مراحل دادرسی است.^{۴۸} تحقق

«دادرسی عادلانه و منصفانه» به مثابه بازتابی از اندیشه «احترام به کرامت انسانی» در قلمرو حقوق کیفری و غیر کیفری بوده و عمدتاً در راستای احترام به کرامت انسانی متهمان به نقض هنجارهای قانونی و ضرورت رعایت حقوق و آزادی‌های اساسی آنان، نظیر حق دفاع و آزادی در فرایند کیفری شکل یافته و متضمن رعایت «اصل تساوی سلاح‌ها» است.^{۴۹} پیروی و تبعیت از الگوی دادرسی منصفانه، حرکت به سمت شکل‌گیری یک حقوق کیفری انسانی است. امروزه، اصول و قواعد حاکم بر دادرسی عادلانه از جمله قواعد آمرانه محسوب می‌شود که عدل از آن‌ها، تنها در شرایط خیلی محدود و استثنایی پذیرفته می‌شود.

اینک پرسش می‌شود که مطرح می‌شود این است که جهت‌گیری‌های نظام دادرسی کیفری ایران به چه سمت پیش می‌رود؟ به عبارت دیگر، آیین دادرسی کیفری ایران و سایر مقررات شکلی تا چه حد مستعد خود را به استانداردهای رسیدگی‌های بین‌المللی نزدیک نمایند؟ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ برای نخستین بار^{۵۰} در فصل نخست ذیل عنوان «دادرسی کیفری و اصول حاکم بر آن»^{۵۱} در مواد ۲ تا ۷، مولفه‌ها و شاخص‌های دادرسی عادلانه و منصفانه را پیش‌بینی کرد، است.^{۵۲} جالب آن که پیش‌نویس قانون آیین دادرسی کیفری با الهام از ماده ۱۴ (۱) میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی ازین پس: میثاق بین‌المللی^{۵۳}، از واژه «دادرسی منصفانه و عادلانه» استفاده کرده بود که در متن نهایی آن حذف شده است.^{۵۴} با این حال، شاخص‌های دادرسی عادلانه و منصفانه و رعایت

۴۹- شاملو، پیشین، ص ۱۱۶-۱۱۷

۵۰- ناگفته نماند، قانون‌گذار ایران نخستین بار در بند الف ماده ۱۷ قانون اساسی سلاطین نظام اداری و مقابله با فساد مصوب ۱۳۹۰ از مفهوم «محاکمه عادلانه و تامین حق دفاع متهم» استفاده کرده است.

۵۱- نام‌گذاری کتاب حاضر نیز برگرفته از عنوان فصل اول از بخش اول قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ می‌باشد.

۵۲- ناگفته نماند که قانون‌گذار بسیاری از اصول دادرسی عادلانه و منصفانه را ذیل فصل اول از بخش اول قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ پیش‌بینی نکرده است.

۵۳- دولت ایران در بهمن ماه سال ۱۳۵۴ خورشیدی با تصویب میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی در مجلس شورای ملی به آن پیوسته است.

۵۴- ماده ۱ لایحه پیشنهادی به شرح زیر بوده است: «دادرسی کیفری باید منصفانه و عادلانه باشد، حقوق طرفین دعوا را تضمین کند و قواعد آن نسبت به اشخاصی که به سبب ارتکاب جرائم مشابه تحت تعقیب قرار می‌گیرند، به صورت یکسان اعمال شود.»

آن‌ها در دادرسی کیفری در مواد ۲ تا ۷ قانون آیین دادرسی کیفری پیش‌بینی شده‌اند.^{۵۵} پیشرفت‌های قانون آیین دادرسی کیفری در زمینه حقوق دادرسی عادلانه و منصفانه چشم‌گیر است اما هنوز برای رسیدن به مطلوب نیازمند اقدامات دیگری است. نخست، اساسی‌سازی^{۵۶} حقوق دادرسی عادلانه و منصفانه و دیگری تفکیک و تمیز این حقوق در مراحل مختلف دادرسی کیفری یک ضرورت مهم محسوب می‌شود. از این حقوق به عنوان حقوق اساسی در یک جامعه دموکراتیک یاد می‌کنند.

تضمین ای برقراری یک محاکمه منصفانه در بیش‌تر اسناد بین‌المللی ناظر بر فرایند کیفری پیش‌بینی شده‌اند. در این کتاب من سعی دارم موارد هم‌گرایی و ناهمگرایی مقررات دادرسی کیفری ایران را با موازین دادرسی عادلانه یادآور شوم تا از این طریق بتوان به ارتقاء سطح محاکمات کیفری در ایران کمک کرد. متأسفانه، رویه قضایی دادگاه‌های ایران در زمینه بهره‌منده شدن متهمان از حقوق دادرسی منصفانه با ضعف‌ها و کاستی‌های فراوانی روبرو است.^{۵۷}

۵۵- خالقی، پیشین، ص ۲۴

۵۶- اساسی‌سازی دادرسی بدین معناست که اصول دادرسی عادلانه و منصفانه اعتبار اصول قانون اساسی را کسب نمایند و سپس الزامات آن‌ها در قوانین عادی پیش‌بینی گردد. ر.ک: نجفی ابرند آبادی، علی حسین، جایگاه قانون وکلای دادگستری و وکیل در ... موقع، و قانون آیین دادرسی کیفری ایران. در مجموعه علوم جنایی تطبیقی (در پرتو همکاری‌های بین‌المللی)، بنیاد حقوقی میزان، ص ۴۶۶؛ همو: درآمدی بر اساسی‌سازی حقوق کیفری، در تکاپوی حقوق عمومی، مجموعه مقالات سلسله نشست‌های تازه‌های حقوق عمومی، به کوشش علی‌اکبر گرجی ازندریانی، انتشارات جنگل، ۱۳۹۳، چاپ اول، ص ۹۸۸ به بعد.

۵۷- خوشبختانه پس از تصویب قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ توجه قاضی دادگستری به رعایت موازین دادرسی عادلانه و منصفانه بیش‌تر شده است. برای نمونه، در رأی مورخ ۱۳۹۴/۱۰/۵ شعبه ۱۰۳ دادگاه کیفری ۲ شهرستان شهریار آمده است: «... دادگاه صرف نظر از ایرادات شکلی و ماهوی وارده بر اقدامات ضابطان و مرحله تحقیقات مقدماتی، از جمله عدم تفهیم حقوق دفاعی متهم توسط ضابطان، عدم رعایت هیچ یک از مقررات الزامی مندرج در مواد ۲۸ تا ۶۳ ق. آ. ک ۱۳۹۲ و ... و هم چنین با عنایت به این که علی‌رغم گذشت بیش از ۶ ماه از زمان لازم الاجرا شدن آیین دادرسی کیفری، ضابطان نسبت به انجام تکالیف مقرر در این قانون اقدام نمی‌نمایند و در پرونده حاضر اصول دادرسی عادلانه و حقوق دفاعی متهم رعایت نگردیده لذا در راستای تکلیف مقرر در بند ۹ ماده ۱۵ قانون نظارت بر رفتار قضات و به استناد ماده ۶۳ ق. آ. د. ک نسبت به اعلام جرم مأمورین آگاهی ... اقدام می‌گردد.» دادرس شعبه ۱۰۳ دادگاه کیفری دو شهرستان شهریار

خوش‌بختانه در سال‌های اخیر ادبیات حقوقی در خصوص دادرسی عادلانه و منصفانه بسط و گسترش یافته است؛ به ویژه پس از تصویب قانون آیین دادرسی کیفری و پیش‌بینی مقرراتی در این زمینه، این مفهوم از اهمیت زیادی برخوردار شده است. قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ با تأثیر پذیری از «الگوی جهانی دادرسی عادلانه»^{۵۸} که جزء جدایی‌ناپذیر اسناد بین‌المللی حقوق بشر به ویژه میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی است، تحولات فراوانی را در حمایت از متهم و بزه‌دیده پیش‌بینی کرده است.^{۵۹} به عبارت دیگر، قانون آیین دادرسی کیفری ۱۳۹۲ با هدف ایجاد توازن میان حقوق متهم و آزادی‌های فردی و الزام‌های نظام و امنیت عمومی تصویب شده است. به نظر می‌رسد بهتر است حقوق «دادرسی عادلانه و منصفانه» به تمام و کمال قانون اساسی‌سازی شوند تا نقض آن‌ها دشوار گردد. ماده ۲۷ قانون آیین دادرسی کیفری ایران بر گرفته از مقدمه قانون اساسی فرانسه می‌باشد. بند یک ماده ۲۷ قانون آیین دادرسی کیفری ۱۹۹۲ مقرر می‌دارد: «دادرسی کیفری باید عادلانه و توافقی باشد. بر تعادل میان حقوق طرفین دعوا را تضمین و تأمین کند. دادرسی کیفری باید تفکیک میان مراجع تعقیب دعوای عمومی و مراجع صدور رأی را تأمین و تضمین کند و قواعد آن نسبت به شخصی که دارای شرایط یکسان هستند و به خاطر جرایم مشابه تحت تعقیب قرار می‌گیرند به صورت یکسان اعمال شود.»

واژه متهم در این کتاب به معنای عام به کار رفته است و شامل مظنون و حتی محکوم علیه نیز می‌شود. افزون بر این، حقوق دادرسی عادلانه و منصفانه تنها به حقوق متهم یا متهمان محدود نمی‌شود بلکه به منزله تأمین حقوق اصحاب دعوی از جمله بزه‌دیده/بزه‌دیدگان می‌باشد. حقوق دادرسی منصفانه و عادلانه در تمام حقوق بشری دارد که اولی به رعایت حقوق بزه‌دیدگان و دومی به حقوق مجرمان و متهمان در فرایند کیفری اشاره می‌کند.^{۶۰} امروزه، سخن از «اصل هم‌ترازی حقوق متهم و بزه‌دیده» در چهارچوب دادرسی عادلانه مطرح می‌شود که به منظور ایجاد تعادل و توازن حقوق و

۵۸- ماده ۲۱ اساس‌نامه دادگاه کیفری بین‌المللی به بهره‌گیری از استانداردهای حقوق بشر بین‌المللی اشاره می‌کند.

۵۹- سابقان، محمد مهدی. تقویت حقوق و آزادی‌های متهم در مرحله تحقیقات مقدماتی در آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲. مجله پژوهش حقوق کیفری، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۹۳، ش ۶

۶۰- زینالی، پیشین، ص ۲۲۷

اختیارات هر طرف (متهم و بزه‌دیده) بر پایه تفاوت‌هایی است که از لحاظ موقعیت در فرآیند دادرسی دارند. در نتیجه اجرای عدالت تنها در گرو به کیفر رساندن بزه‌کار بر پایه یک دادرسی عادلانه نیست، بلکه نیازمند به رسمیت شناختن بزه‌دیده و حقوقی برای او در چهارچوب یک رفتار منصفانه است که ضمن رعایت حقوق متهمان، بر پایه «هم‌ترازی دو اصل دادرسی عادلانه و رفتار منصفانه»، حقوق بزه‌دیدگان را نیز در نظر بگیرد.^{۶۱} هم‌چنین اصول دادرسی عادلانه و منصفانه محدود به مرحله دادرسی به تنهایی نیست بلکه به مرحله اجرای حکم و حتی بعد از مرحله اجرای حکم نیز تسری می‌یابد.

امروزه، یکی از معیارها و شرایط شناسایی احکام کیفری خارجی در قلمرو کشور دیگر، رعایت معیارها و استانداردهای دادرسی منصفانه و عادلانه است. برای نمونه، در ماده ۲۰ موافقت نامه همکاری - فوقی ایران و ترکیه مصوب ۱۳۸۸/۱۱/۱۴ خورشیدی که در شهر آنکارا از کشور ترکیه به تصویب رسید است، شرط شناسایی احکام دادگاه‌های کیفری ایران و ترکیه در قلمرو یکدیگر، رعایت رازین دادرسی منصفانه دانسته شده است.^{۶۲}

پرسشی که مطرح می‌شود این است که آیا می‌توان مقررات مربوط به محاکمه منصفانه و تشریفات قانونی لازم را در زمره قواعد آبرو و منسوب کرد یا خیر. حقوق دانان کیفری بین‌المللی این مساله را دشوار می‌دانند و در این خصوص قایل به تفکیک می‌باشند.^{۶۳}

یکی از دغدغه‌های من بهبود کارکرد شاخص‌های دادرسی عادلانه و منصفانه در تمامی مراحل فرایند کیفری است و بینش و رویکرد کتاب حاضر حقوق بشری است. در کتاب حاضر، ابتدا، به مبانی فلسفی و تئوریکی حق بر برخورداری از داد منصفانه و عادلانه پرداخته می‌شود و سپس به بررسی مصادیق دادرسی منصفانه و عادلانه پرداخته می‌شود. برخی نویسندگان مصادیق حقوق دفاعی متهم را به حقوق ماهوی و شکل تقسیم می‌کنند که به نظر می‌رسد بهتر است تمامی این مصادیق تحت عنوان حقوق شکلی از آنجا برده شود. یکی از ویژگی‌های قانون آ.د.ک ۱۳۹۲ شفافیت و صراحت در بیان مقررات و تشریفات حاکم بر دادرسی کیفری است. کتاب حاضر در صدد است با بررسی و ارزیابی معیارهای دادرسی عادلانه، ترجمان این معیارها را در قوانین داخلی ایران و حقوق تطبیقی مورد مطالعه قرار دهد.

۶۱- رایجیان اصلی، مهرداد هم‌ترازی حقوق متهم و بزه‌دیده در مقررات کیفری ایران و اسناد بین‌المللی.

مجله حقوقی دادگستری، ۱۳۸۵، ش ۵۳

۶۲- برای آگاهی از متن موافقت نامه مزبور رک: مجله تعالی حقوق، ۱۳۹۰، سال سوم، شماره ۱۰

۶۳- زاپالا، پیشین، ص ۱۲

در کتاب حاضر، فهرست منابع در دو الگوی متفاوت تهیه و تنظیم شده‌اند بدین توضیح که یک فهرست تخصصی در پایان هر مبحث و یک فهرست عمومی در پایان کتاب گنجانده شده است. این کار می‌تواند امکان مراجعه خوانندگان را به نوشته‌های تخصصی در هر زمینه فراهم سازد. در فهرست تخصصی به منابعی اشاره شده که مستقیماً به موضوع بحث ارتباط دارند و خواننده را کمک می‌کنند که متون بیش تری را برای مطالعه در اختیار بگیرد.

ایراد مهم و اساسی که به آثار و نوشته‌های حقوقی به زبان پارسی پیرامون دادرسی عادلانه و منصفانه وارد است این است که نوشته‌های مزبور از پشتوانه رویه قضایی برخوردار نیستند. این امر در دو دلیل دارد: دلیل نخست آن که نویسندگان حقوق کیفری ما سعی می‌کنند به مباحث نظری و تئوریک بپردازند و از مسایل عملی می‌گیرزند و کمتر آراء دادگاه‌ها را مورد نقد و تحلیل قرار می‌دهند؛ دوم، در آراء دادگاه‌های کیفری ایران نیز به ویژه تا پیش از تصویب قانون اخیر دادرسی کیفری ۱۳۹۲، چندان به معیارهای دادرسی عادلانه و منصفانه توجهی نشده است. در کتاب حاضر، من از رویکرد تطبیقی و مقایسه‌ای غافل نبوده‌ام به ویژه از رویکرد اسناد ادگ، کیفری بین‌المللی، به عنوان یک دادگاه دایمی و همیشگی که توانسته آیین دادرسی کیفری آشوبناک را تا حدود زیادی از خود متأثر نماید. در نوشتار حاضر، از منابع زیادی استفاده شده و تلاش کرده‌ام تمامی مطالب با ذکر دقیق منبع صورت گیرد، از این رو، از تمامی کسانی که ممکن است از نوشته‌های آنان در کتاب حاضر استفاده شده، ولی به دلیل فراموشی منبع یا عدم دسترسی دوباره به آن، ارجاعی صورت نگرفته، پوزش می‌خواهم و امید است با یادآوری به یمنجانب، منبع مربوط نیز در ویراست‌های پسینی ذکر شود.

۶۴- خوش بختانه اخیراً دیده شده است که در برخی تصمیمات دادسراها و دادگاه‌های ایران به اسناد بین‌المللی و از جمله میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی استناد شده است. برای نمونه، در یکی از قرارهای منع تعقیب شعبه اول بازپرسی دادسرای عمومی و انقلاب اهواز آمده است: «... مستنداً به بند ۲ ماده ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی که مطابق ماده ۹ قانون مدنی ایران جزء قوانین کشور و لازم الاجرا محسوب می‌شود ... قرار منع تعقیب صادر و اعلام می‌شود...» ر.ک: قرار منع تعقیب شماره ۱۷۱۹ مورخ ۱۳۹۵/۹/۲۳. استناد به مفاد اسناد بین‌المللی و بهره گیری از آن‌ها در آراء دادگاه‌ها ضمن نشان دادن پایبندی نظام حقوقی ایران به تعهدات بین‌المللی، به ارتقاء کیفیت آراء و نیز عادلانه و منصفانه بودن کمک می‌نماید.